

Адріан Кащенко

Над кодацьким порогом (Про гетьмана Івана Сулиму)

Історичне оповідання

Ще до Богдана Хмельницького, а саме року 1635-го, був на Запорозькій Січі за кошового отамана Іван Сулима. За своїх молодих літ Сулима придбав собі великого войовничого хисту й завзяття, бо козакував саме під час славних походів гетьмана Сагайдачного. З Сагайдачним Сулима й Кафу турецьку в Криму здобував, і Трапезунд за Чорним морем аж двічі руйнував, і околиці Царгорода вогнем випалював, та тільки під час одного з морських походів, коли запорозькі чайки викинуло хуртовиною на турецькі береги, він попався туркам у бранці.

Зрадівши, що захопили свого лютого ворога, турки віддали Сулиму на одну з військових галер, котру він, разом з іншими невольниками, і повинен був ганяти з одного моря на друге, прикутий ланцюгами до лави й до гребки. Чимало літ пробув Сулима у такій тяжкій неволі і, можливо, що не визволився б з неї довіку, коли б галера, на котрій він плавав, не взяла участі в морському бої з італійцями у Середземному морі біля грецьких берегів. Під час того бою, коли на турецькій галері зчинилася пальба й галас, а невольники лишилися без догляду,

Сулимі пощастило розбити на своїх кайданах замка, а вночі, коли турецька галера знову плила по морю, доглядачі ж поснули, він скинув свої кайдани й, підлізши нишком до галерського ключника, заколов його сонного та, одібравши ключі, одімкнув усіх товаришів-невольників. Одімкнуті невольники, узброївшись, декого з турків повбивали, а 300 душ взяли в бранці та й попливли до італійських берегів.

Нарешті Сулима прибув у землю, що була тоді під владою римського папи, і подарував йому захоплену турецьку галеру, а разом із нею 300 турків-бранців. Оповідання про цю подію розійшлися по всьому світу, і ймення Йвана Сулими вславилося всюди.

Поки Сулима пробував у неволі, на Україні козаки з гетьманом Сагайдачним ходили під Хотин рятувати польське військо, що було оточене там величезною турецькою силою, і хоч гетьмана Сагайдачного там поранено, а проте, козаки поляків таки визволили й примусили султана замиритися.

Недобре поляки оддячили козакам за те, що вони врятували їх під Хотиним. Налякані силою козаків, вони почали після того всякі утиски козакам чинити, а перш за все завели реєстр козаків на 6000 душ, і хто не вскочив у той реєстр, за тим вони не визнавали ніяких прав ні на ґрунти та іншу власність, ні навіть на вільне життя і намагалися всіх козаків-виписчиків, себто виписаних з реєстру, повернути в панських хлопів.

Повернувшись на Україну й довідавшись про ті утиски на козаків та про поневолення польськими панами українських селян, Сулима не дивився вже на поляків, як на своїх братів, і почав міркувати про те, як би визволити од них свій рідний край — Україну.

Незадовго до того, як стати Сулимі кошовим отаманом, поляки почали будувати на запорозькій землі, біля Дніпра, над Кодацьким порогом, міцну фортецю, маючи на думці одрізнити Запорожжя від України та перешкоджати поневоленому українському народові тікати од панів на Січ, а запорожцям виходити з Січі на Україну та нагадувати нещасним братам про те, що на світі існує воля.

Будування Кодака було нестерпучою образою й шкодою запорожцям. Доводилося або скоритися полякам і поволі вмерти без єднання з рідним краєм, або битися з поляками на смерть. Сулима, як тільки став на Січі кошовим, зважився на останнє.

Перш за все він поїхав з побратимом Павлюком власними очима подивитись, що робиться

в Кодаку. Побратими застали там кілька тисяч зігнаних з України грабарів, що під орудою французького інженера Боплана копали шанці та насипали стіни й башти; понавколо ж Кодаку стояли табором кілька повків польського війська.

Сулима зрозумів, що військо тут на те, щоб запорожцям не кортіло розігнати грабарів, і він сказав Бурляєві:

— Нехай вражі ляхи будують, поки їхня сила, а тільки не буду я козаком, коли не зруйную оту паскудну їхню будівлю!

Запорозький кошовий знав, що як зруйнувати Кодак, то доведеться воювати з Польщею, бо вона того не подарувала б, а щоб воювати з такою силою, якою була під ті часи Польща, треба було мати велике й добре узброєне військо; щоб добути ж зброю й коней та прохарчити військо, треба було грошей. От і надумав Сулима перше, ніж воювати з Польщею, йти морем на пишній у ті часи турецький город Азов та здобути у ньому срібла й золота та всяких скарбів.

Надумавши так, кошовий скликав запорожців на раду:

— А що, панове товариство, славне Військо Запорозьке! — говорив він. — Чи немає таких, що поодлежували вже по куренях свої боки молодецькі? Як є такі, то виходьте: підемо зо мною Чорним морем погуляти та запалимо люльки аж у Азові турецькому!

Козацтво радісно одгукувалося на заклик кошового:

— А чого нам справді нидіти у Січі та товариський хліб дурно переводити? Веди нас, батьку!.. Чи не допоможе нам Милосердний хоч небагато бідних невольників до рідної України та до дрібних діточок повернути!

Застукотіли в Великому Лузі сокири, і запорожці почали лагодити та конопатити великі чайки. Увесь берег Дніпра біля Січі скидався тепер на мурашник, а од вареного дьогтю та конопатки понад усією річкою слався пахучий сивий дим.

Минуло тільки два тижні, а вже готові до походу у море півсотні добрих чайок.

Передав Сулима Січ наказному отаманові та одного разу, забравши на чайки дві з половиною тисячі товариства, зійшов на чердак найбільшої чайки, щоб оглянути все військо.

Велична й могутня була постать запорозького ватажка. Засмалене вітрами обличчя з великими блискучими очима та пишними над ними бровами одбивало завзяттям; довгі вуса й сивий оселедець скрашали те обличчя ознаками досвіду й спокою, а срібна булава, що блищала в його дужій руці, нагадувала всім про велику владу запорозького кошового отамана.

Упевнившись, що все впорядковано добре, кошовий зняв шапку й перехрестився на схід сонця... А на сході, за Дніпром, саме вставало сонечко й грало рожевим промінням по рівній, як скло, пелені Дніпра, звеселяючи своїм сяйвом розлогі, вкриті зеленими плавнями береги широкої річки.

Перехрестився отаман, і всі козаки слідом за ним скидали шапки та хрестились, посилаючи рідній Україні своє останнє привітання.

Надівши шапку, кошовий махнув булавою, і вмить сотні весел, ударивши в прозорі хвилі річки, заблищали срібною сльозою, а блискуча пелена Дніпра скаламутилася водокрутнями.

Козацькі чайки рушили од Січі й розбіглися од Микитиноного Рогу аж до плавні, вкривши широкий Дніпро червоними запорозькими жупанами.

Увесь день пливли козаки поміж зеленими плавнями, втішаючись веселою красою рідної річки. Обабіч козаків, берегами верби та явори купали в Дніпрі свої гнучкі та зелені віти; протоками коливалися од вітру та шелестіли очерета; по озерах табуни лебедів ячали та дикі гуси герготали; у гушавині плавні співоче птаство піснями заходилося, горлиці буркотіли та зозулі віщували; незграбні ж білі баби всі коси дніпрові обсіли, жовтий пісок своїм білим пір'ям, мов снігом, припорошили... Дивляться запорожці на свій рідний Великий Луг — не

надивляться, слухають — не наслухаються...

На другий день козаки запливли вже в татарські береги, а на третій день надвечір отаман завернув своїм байдаком з Дніпра в протоку, рясно вкриту очеретом, і зібрав там докупи всі чайки.

— Оце прибули ми, панове-брати, до Тавані-острова, що на ньому бусурманський Аслан-город стоїть. Тут вражі турки перетяли Дніпро залізними ланцюгами, щоб нас у Чорне море не пускати та не дати нам братів своїх з неволі визволяти. Тільки ви, діти мої, славне лицарство запорозьке, на те не вважайте, а високі верби та явори сокирами рубайте, у тороки аж у три ряди в'яжіть та на воду пускайте!

Разом узялися козаки до роботи, а як уже добре смерклося, виїхали знов у Дніпро і наблизились до Тавані.

Діждавши вище города Аслана, під захистом верб, поки зійшов місяць, козаки пустили тороки за водою й скоро почули, як забряжчали, увірвавшись і поринаючи на дно, залізні ланцюги.

Почули й турки, що бряжчать ланцюги, і почали з Аслан-города з гармат палити в тороки, гадаючи, що то козацькі чайки, а козаки сиділи собі любенько в своїх легких човнах вище Аслан-города, люльки курили та з бусурманів глузували, дожидаючи, поки тим обридне стріляти.

Нарешті в Аслан-городі потишилося, і понад Дніпром уже не чути було гучних вибухів гармат. Втішаючись думкою, що потопили козаків, турки пішли спати. Темрява ночі густо сповила Дніпро, тільки зірки веселим натовпом заглядали з неба та грали на її хвилях своїм промінням.

— Рушаймо...— тихо сказав Сулима.

І нечутно, мов таємні примари, посунулися козацькі чайки Дніпром униз, до Великого лиману.

Через два дні козаки минули Прогної та, наблизившись надвечір до Очакова, нагляділи біля нього шість турецьких галер. Усім дуже кортіло зчепитися з тими галерами, але кошовий отаман не згодився на те, бо не хотів виявляти себе туркам, і як тільки місяць пірнув у хвилі лиману, увесь табун запорозьких чайок нечутно обминув турецькі галери й башти Очакова.

Поки почало світати, козаки були вже далеко за Очаковом.

З моря вставала рожева зоря, розмальовуючи його безкраю просторінь привабливими кольорами, немов простилаючи перед козацькими чайками рожевий, сріблом гаптований килим. Згодом золоте сонце, не виникши ще з моря, послало свій промінь під небо на білі хмарки й затопило їх рожевим кольором з золотими розводами. Весело глянули ті хмарки в блакитне море, як у дзеркало... і не можна було пізнати тепер, де море, а де небо... Нарешті з морської пелени виникло й саме сонечко та заграло по вершках рухливих хвиль щирим золотом. Разом із сонцем прокинулося й море і заграло дрібною хвилею. З півночі подихнув вітрець і, понадивавши на чайках вітрила, погнав їх туди, куди направляли керманічі — на схід сонця.

Щодалі хвиля більшала... Проте козаки були байдужі до хвилі. Не первина їм у море ходити,— вони курили люльки та завели пісні про Сагайдачного та про Самійла Кішку.

Отаманський байдак ішов посередині, а на ньому з прапорів було нап'ято гасло, щоб усі чайки купи держалися: щоб передні не одпливали далеко та не кидали задніх, бо під час походів

траплялось таке лихо, що розбурхане море порозкидає козацькі чайки так, що потім отаман і не збере всіх... От і горнутья тепер усі чайки до отаманської, мов діти до матері.

Пливуть козаки й день, і два, і тиждень... Тільки небо блакитне бачать та безкрає море, що з небом на обрії сполучилося. Геть далеко за морем обминув Сулима кримські городи Козлов та Ахтіяр, щоб бусурмани не побачили, в який бік попливли козаки. Тільки через тиждень далеко на півночі виявилися козакам у блакиті неба кримські гори Бабуган та Чатир-Даг.

Ще минуло два дні, і козаки пливли вже повз Кафу, що її сімнадцять років до того зруйнував славний гетьман Сагайдачний.

Надвечір того дня Сулима побачив, що з моря назустріч козакам виринають вітрила турецької галери. Щоб не виявлять себе, кошовий поставив чайки так, щоб од галери вони ховалися в сьйві вечірнього сонця.

Галера, осяяна останнім промінням червоного сонця, посувалася поволі, приваблюючи козаків до себе. Нарешті сонце пірнуло в хвилі, і над морем почала осідати темрява.

— Ану, діти...— гукнув Сулима,— рушайте тепер просто на галеру, а що робити — самі знаєте!

Ледве чутно дзюрчить вода поперед великої турецької галери. У три ряди сидять на галері, на великих гребках, невольники, прикуті до лавок ланцюгами, а поміж невольниками турки походжають і б'ють нещасних терниною та червоною таволгою. Стогнуть невольники з тяжкої муки і тужать, згадуючи свою рідну Україну... Не бути їм уже на волі і не бачити ні рідних осель своїх, ні жінок любих, ні діточок дрібненьких.

Аж ось козацькі чайки вже оточують галеру тісним колом, а запорожці направляють на вартових мушкети та залізними гаками зачіпають галеру за чердак. Випалило враз кілька сот мушкетів, і турецькі вартові попадали додолу.

На галері збився галас, і перелякані турки вибігли на чердак; проте, й козаки вже були там і зчепилися з ворогами в кривавій січі. Пальба, галас, брязкіт зброї й крик од-чаю — все збилося в скаженому гармидері... А невольники, почувши пальбу й відомий гомін січі, вже догадалися, що сталося те, про що вони тільки вві сні мріяли: що прийшла до них бажана воля... Прокинулися тоді їхні замордовані душі, і почали вони бити й рвати на собі кайдани.

Небагато минуло часу, а вже немає кого козакам на галері рубати.

— Розбивайте невольникам кайдани,— гукнув Сулима,— роздавайте їм турецьку зброю та беріть по байдаках, а галеру пускайте на дно!

Застукотіли сокири, прорубуючи у галері дно, і великий корабель, коливаючись, почав поринати в воду. Тільки й зняли з нього козаки скарбничку та найбільше коштовні речі.

— Добре, діти!..— весело говорив кошовий, поглядаючи, як безодня поглинула галеру.— Тепер запалимо люльки та й далі.

Попливли козаки далі, до Тамані, аж тут трапилася їм пригода: подув великий вітер од схід сонця і два тижні не давав байдакам ходу. Хоч козаки й громадили на всі гребки, а великі хвилі заливали чайки водою й одкидали їх назад, мов трісочки.

Довелося запорожцям тяжко бідувати, бо по деяких чайках не вистачило вже солодкої води, і коли б не пішов, на щастя козаків, великий дощ та не налив у байдаки води, то, мабуть, багато з товариства не побачили б уже своєї рідної України.

Нарешті стомлені козаки добилися до Тамані та, заїхавши у вкриті очеретами гирла річки

Кубані, стали там на одпочинок. Тільки через три дні, набравши там повні кухви солодкої води, козаки рушили на північ ув Азовське море.

Через два тижні після всяких пригод прибули запорожці до річки Дону. Заховавши там у гирлах річки всі чайки, Сулима одним байдаком, ховаючись поміж очеретами, поїхав обдивитись, чи є біля Азова турецькі галери та, де саме стоять; коли ж сонце сіло і він обміркував уже, як ударити на ворожий город, то рушив з усім військом до Азова.

— Ну, діти, поділяйтеся тепер на три війська,— наказував кошовий полковникам та курінним отаманам.— Першому військові з Бурляєм — турецькі галери топити, з другим сам піду бусурманів рубати та у замок усіх яничар заганяти, третьому, з Павлюком,— невольників по льохах шукати та на світ Божий випускати!..

Вдарили козаки одночасно й на галери, й на місто, і до півночі на березі зайнялися бочарні, у місті запалав базар, а на річці понялися вогнем галери. Високо під небо піднялося над Азовом полум'я і, загравши на хмарах, одбилося по протоках та затоках Дону.

Рубалися козаки з бусурманами по галерах, рубалися й у місті, а тут ще вибігли на них яничари з Азовського замку.

Та Сулима того тільки й ждав: він поставив запорожців у три лави, одна за одною, і, вихопивши з піхов шаблю, гукнув:

— За братів наших! За бідних невольників!

— Кара бусурманам! — розляглося по лавах запорожців, і, мов вихор, набігли вони на яничарів.

Несподіванка козацького наскоку та велика пожежа в місті отруїли жахом турецьке військо, і, не встоявши проти запорожців, вони почали тікати назад до замкової брами.

А в місті тим часом завзятий Павлюк з своєю ватагою господарює: добро турецьке забирає, невольників на білий світ випускає...

Були поміж невольниками людей з України, й з Московщини. Були такі, що тільки рік або два в неволі пробули, молоді ще парубки й дівчата, а були такі, що вже й постаріли в неволі, позаростали бородами й забули вже про рідну країну й думати. З великої радості та з хвилювання невольники плакали, неначе малі діти, та, обнімаючи козаків, розпитували про те, що діялося на Україні. Було тут і такого, що знаходили козаки своїх батьків-невольників, а чоловіки — жінок, молоді — своїх наречених... Скрізь було чути вигуки, поцілунки та радісні сльози.

Багато сеї ночі в Азові полягло бусурманів; чимало й живих, покинувши свої хати, аж до річки Каяли повтікало. Всю ніч ув Азові хазяйнували запорожці, а ранком, постягавши з недогорілих турецьких галер гармати, почали з них замок та браму розбивати.

Налякалися турки й прислали кошовому повну кухву золота, аби тільки він замок не добував та турецькому султанові ганьби не робив. Щоб не дратувати султана, Сулима справді згодився взяти окуп, але з умовою, щоб турки випустили на волю й тих невольників, що були в замку, а щоб не було зради, послав він до замку Павлюка з товаришами оглядіти по замку всі льохи й будинки та забрати всіх невольників.

Павлюк добре знав турецьку й татарську мову. Йому легко було розбалакатись з бусурманами, і він привів з замку ще тисячу невольників та приніс багато подарунків кошовому, курінним отаманам і всьому козацтву.

— Тепер, діти, знову на три війська поділяйтесь! — сказав кошовий до козаків.— Перше військо нехай п'є та гуляє, друге — замкової брами доглядає, щоб турки свого слова не зламали та на нас несподівано не вдарили, а третє — нехай невольників узброює, бо буде їм далека та

небезпечна дорога.

Поховавши з великою честю й пальбою з мушкетів товаришів, що віддали життя за братів своїх, козаки ще три дні гостювали в Азові, поки всі по черзі добре одгуляли, а тим часом Сулима зігнав до Азова більше як півсотні дубів і, узброївши турецькою зброєю всіх невольників, хто здатний був до бою, поділив усіх по тих човнах.

Облагодивши все до походу, Сулима на четверту ніч з усіма козаками й невольниками рушив ув Азовське море й через три дні прибув до річки Кальміуса. Та річка належала до запорозьких вольностей, але була далеко від Січі, і через те понад нею часто ходили татари, випасаючи тут свої табуни й отари.

Тут, на березі річки, Сулима зібрав усіх невольників.

— Тепер, брати мої, їдьте дубами Кальміусом за річку Серезню, а після того, кому треба в Московщину, — перетягайте човни на Торець, а кому на Україну — перетягайте на Вовчі Води; далі ж легко попливете за водою в Самар-річку та в Дніпро. Чи з вас хто бував по цих річках?

Багато невольників одповіло, що вони самі січовики й усі запорозькі степи та річки добре знають.

— Ну, от і добре, — казав Сулима, — зброю маєте, і якщо перепинятимуть вас на Кальміусі татари, то зброєю оборонитесь. Харчів хоч і небагато у вас, так зате у Кальміусі є багато риби, а берегами по терниках багато є звіра... Господь вам допоможе і виведе на тихі води, на ясні зорі, на рідну Україну. Обирайте собі за отамана, кого самі знаєте, та й рушайте з Богом!

Зараз невольники стали в коло й обрали собі за отамана статечного козака Шпака, що десять років був на Січі Запорозькій та п'ятнадцять років пробував у турецькій неволі. Шпак почав порядкувати своїми човнами, і через кілька день, наловивши риби, рушив річкою на північ; кошовий же з своїми козаками, діждавши біля Кальміуса східного вітру, рушив знову до Тамані, а далі у Чорне море.

Чимало минуло часу, поки козаки об'їхали Крим та наблизилися до острова Тендри та до Очакова. Проте Сулима ще не хотів повертати до Січі. Хоч і велика була в нього здобич, а проте, він мав думку наскочити за одним разом ще й на дунайські турецькі городи. Щоб забезпечити ж собі в'ороття до Дніпра, він зважив за краще попередити напасти на ті турецькі галери, що були біля Очакова, і попалити їх.

— Як будемо ми, панове-брати, на дунайські городи бити, — звернувся кошовий до козаків, — так турецькі галери з-під Очакова ззаду нас набіжать; ліпше ж ми вчинимо, як зараз їх попалимо, бо тоді безпечно з Дунаю до Дніпра повернемось!

Після півночі під Очаковом зчинився великий бій козаків з турками. Не вспіли бусурмани й гармат набити, а вже вогнем понялися їхні галери. За півгодини полум'я обхопило щогли й вітрила великих кораблів, і понесло вітром блискучі іскри далеко понад морем.

— Добре, діти! Славно обсмалили туркам пір'я! — гукав Сулима, любуючись, як турецькі яничари, рятуючись з обхоплених полум'ям галер, кидались у морську безодню.

Минуло дві години, і ворожі кораблі разом з своїми важкими гарматами осіли у воду та й пірнули на дно.

— От тепер і на Дунай безпечно!

— На Дунай! — загукало товариство. — Кара бусурманам!

Запалали вогнем у Дунайських гирлах Кілія й Смаїлів, а біля Дністровського лиману — Білгород. Забрали скрізь козаки велику здобич і визволили ще кілька тисяч невольників.

По дунайських городах між невольниками знайшлися не самі тільки українці, а ще волохи, угорці, поляки й німці. Всіх їх Сулима набрав на турецькі рибальські човни і прилучив до військових чайок.

З Дунаю козаки без перешкод вернулися повз Очаків до Великого лиману, а далі увійшли й у рідний Дніпро, оздоблений зеленими плавнями.

II

Поки Сулима ходив з низовими запорозькими козаками у Чорне море, Кодацька фортеця була вибудувана, і коронний польський гетьман Конецпольський, запеклий ворог козацької волі, прибув у Кодак з польськими панами й військом і справив у новій фортеці бучний бенкет, а після бенкету прикликав до себе старшину покірних йому реєстрових козаків і повів її разом з польськими панами оглядати замчище, глузливо похваляючись козакам у вічі, що тепер, мовляв, козацькій сваволі прийшов край.

І справді, француз Боплан приклав тут всього свого досвіду, щоб зробити Кодак неборимою фортецею: глибокі, як провалля, були круг Кодака рівчаки; мов добрі скирти, були за рівчаками вали, а по тих валах ще була висока дубова засіка з вікнами й дірками задля гармат та рушниць. Брама в Кодаку була тільки одна, й та дуже міцна, залізом кована, а обабіч брами стояли дві башти, збиті з міцних дубових кряжів. Зі сходу й з півдня фортецю захищали кручі Дніпра, з півночі — глибокі байраки, з заходу ж був рівний степ, що на ньому можна було далеко бачити ворогів, і з цього боку фортеця мала найглибші рівчаки, найвищі вали і найбільше по стінах гармат.

Слідкуючи за Конецпольським, козацька старшина похмуро поглядала на міцну, небориму будівлю та на великі гармати фортеці, пригадуючи славні часи Самійла Кішки та Сагайдачного, за яких поляки не наслідки б будувати на козацькій землі фортецю, козакам на безголов'я. Тільки один сотник, Богдан Хмельницький, оглядаючи замок, не засмутився з похвальби Конецпольського, а навіть засміявся.

— Ти чому смієшся? — здивовано й гнівно спитав Конецпольський.

— Тому, ясновельможний гетьмане,— одповів Хмельницький,— що, на мою думку, все те, що людина може збудувати, людина може й зруйнувати!

Конецпольський зрозумів, що Хмельницький глузує з його похвальби, й, розлютований, хотів покарати за те козацького сотника, і тільки зваживши на заступництво Боплана, скоро вгамувався.

Не минуло після бенкету Конецпольського в Кодаку й кількох місяців, як Січ Запорозька шуміла й хвилювалася, мов розбурхане море... То повернувся до Січі з своїм військом Сулима й узявся тепер здійснювати своє давнє бажання: зруйнувати Кодак і йти війною на поляків.

— Неправда панує на Україні! — говорив на раді кошовий.— Реєстрових козаків усе зменшують, та й тих пани за гайдуків собі мають і примушують допомагати їм наших братів у ярмо запрягати. Нас, запорожців, не визнають за козаків, і як тільки хто піде з Січі на Україну, зараз того пани собі в підданці беруть, церкви православні на уніятські повертають і до унії людей наших утисками примушують. Та ще мало полякам і тієї неправди, так намислили вони винищити нас, запорозьких козаків, і для того збудували на нашій одвічній землі, над Кодацьким порогом, велике замчище, і як тільки Дніпром плинуть до нас з України люде, вони перепиняють їх біля порогу й калічать, а часом просто потопляють човни з людьми, стріляючи з гармат. Чи не час нам, панове-брати, нагадати полякам, що козаки вміють не тільки боронити їх, але й за честь і права свої стати?

Січовий майдан загомонів і захвилювався... Гомін щодалі більшав, перекочувався од краю

до краю майдану, мов грім, і нарешті склався в голосні вигуки:

— Веди нас, батьку! Покажемо ляхам, що й ми маємо шаблі. Віддячимо за всі кривди!

— За гетьмана нехай буде Сулима, як був Сагайдачний! Скоро вся рада, як один чоловік, гукала:

— Сулиму! Сулиму за гетьмана!

Ті голосні вигуки розлягалися понад Дніпром і навіть у зеленій плавні одбилися луною:

— Сулиму! Сулиму за гетьмана!

Сулима спершу одмовлявся, а далі кланявся товариству, дякував і того ж дня оповістив похід на Україну. Через два тижні новообраний гетьман повів Запорозьке Військо на Кодак. Бурляй з тисячею козаків плив Дніпром, а Сулима з двома тисячами йшов степом до того місця, де річка Сура впала в Дніпро. Там обидва війська сполучилися, і Сулима, лишивши козаків у діброві, сам з курінними отаманами пішов оглядати Кодак. З Гострої могили він уже добре розглядив башти й вали Кодацького замчища й зрозумів, що з степу неможливо наблизитися до нього непомітно, а треба підходити з одного боку, глибоким байраком, а з другого — попід скелями Дніпра.

Як смерклося, Сулима з курінними отаманами обійшов байраком та скелями понавколо всього Кодака, обдивився всі лощинки й усі скелі, щоб товариші знали, як підходити поночі до окопів, і умовився з курінними, де якому куреню бути під час штурму.

Повернувшись ранком до війська, Сулима загадав козакам робити драбини та рубати чагарники й гілля дерев, щоб в'язати з того в язки; надвечір же, коли у кожного козака була за плечима в'язка хмизу, а на всяку півсотню козаків була драбина, все військо рушило до ворожої фортеці.

У Кодаку стояв повк жовнірів під командою француза, полковника Маріона. Жовніри там нудилися. Вони не любили полковника-чужинця й ремствували на Конецпольського, що поставив їх посеред порожніх степів.

На землю впала темна ніч. Зірки ховалися за хмарами. Вітер тягнув з-за Дніпра, завиваючи голодним звіром по надбережних скелях. Глибоко під горою, розбиваючи собі груди об гострі скелі, старий Дніпро голосно стогнав і ревів спересердя на кинуту упоперек його шляху перепону, допомагаючи гудінням свого порога козакам нечутно облягти ворожу фортецю.

Військо польське вже спало. Спав і полковник-чужинець, нічого не відаючи про похід Сулими, і тільки вартові чатували по баштах, перегукуючись поміж себе, щоб легше змагатися з дрімотою.

За темрявою ночі та через гомін порога вартові не бачили й не чули, що запорожці вже облягли Кодак з усіх боків і підступають під самі окопи.

Без гомону, без галасу, то дряпаючись на скелі, то припадаючи до землі, наближалися козаки до окопів з боку Дніпра й з боку байраку: з поля ж Сулима тільки оддалеки поставив три сотні вершників, щоб переймати втікачів.

Чують польські вартові, що за окопами почали пугукати сичі, та й дивуються, звідкіля їх така сила налетіла, а того й не гадають, що то не сичі, а гасло од Сулими, щоб починати штурм, і те гасло передавалося од куреня до куреня навкруг окопів.

Враз по тому гаслові полетіли в рівчаки в'язки хмизу, і кожний курінь почав накидати собі через рівчак греблю, щоб нею перейти до валу. Тільки тепер зрозуміли вартові, що за окопами робиться щось непевне, а що саме — того за темрявою вони не бачили, і поки вибухнув з польського боку перший постріл, козаки вже накидали собі греблі й бурхливими потоками посунули на шанці.

Тепер запорожці вже не мали рації таїтися, і враз навкруги Кодака збилася буча. Дехто з козаків стріляв у вартових, другі тягли до стін драбини, щоб лізти через засіки, треті рубали ті засіки сокирами, а подекуди намагалися підпалити їх, розпалюючи хмиз.

Збився гомін і всередині Кодака. Прокинувся полковник, посхоплювалися й жовніри, але поки всі з несподіванки прочуняли та вбралися й узброїлися, козаки вже лізли через стіни, а подекуди вже й підрубали засіки сокирами та поробили собі пролази.

Маріонові не пощастило впорядкувати свій повк, і він похапцем посилав на окопи жовнірів купками, хто скоріше узброївся... Та вже не допомоглося, бо Сулима з двома куренями вже вдерся в фортецю з північного боку, а з півдня вже лізли запорожці, що прибули з Бурляєм. Почався смертельний бій. Поляки зрозуміли, що їм нема куди рятуватися, і билися завзято, але ще завзятіше билися козаки. Скоро в Кодаку запалали засіки й будинки, зайнялися башти по стінах, і велике полум'я освітіло криваву боротьбу братніх народів, що не вмiли порозумітися й жити в згоді.

Високо, до самих хмар, сягало сяйво полум'я. Видно було його й у Самарі за великими лісами, і по степах, понад Сурою та Базавлуком, і навіть з далекої Хортиці; у хвилях же Кодацького порога воно одбивалося то щирим золотом, то гарячою кров'ю. Пополохалося сяйва пожежі птаство по гаях, і завили байраками вовки-сіроманці... А брати різалися уперто, завзято...

Гинули один по одному польські хорунжі, осавули й інша військова старшина. Щохвилини меншало й жовнірів, козаки ж все прибували та прибували... Нарешті поляки зрозуміли, що змагання їхні марні, і попросили милосердя.

Коли гомін бойовища почав стихати, до Сулими привели полковника Маріона.

— Гетьмане! — спитали козаки.— Що чинити з цим бранцем?

Сулима глянув на полковника-чужинця суворо:

— Волю нашу помагав гнобити, а вмерти по-лицарському й не спромігся? Розстріляти!

Гетьман махнув рукою, і нещасного чужинця повели на страту.

— А тепер, панове-брати,— сказав згодом Сулима козакам,— руйнуйте й паліть у Кодаку все дощенту, щоб біля наших рідних порогів і згадки не лишилося про поляків!

Козаки щиро виконали наказ гетьмана і не лишили в Кодаку жадного будинку й жадного кряжу з засіки. Зійшло сонце й освітіло руїни Кодака та купи трупу. Тільки й лишилися од нього вали та рівчаки, такі великі, що їх не знищили навіть століття.

Упоравшись з Кодаком і діждавши з Січі ще три тисячі товариства, Сулима через два тижні підняв своє військо до походу.

Коли отамани вишикували свої курені на степу за брамою, Сулима з булавою в руці виїхав поперед війська й звернувся до запорожців з словом:

— Панове товариство, славне Військо Запорозьке! Прийшов час, щоб визволити нам рідну неньку Україну з лядської неволі, а православну віру од загибелі. Рушаймо ж на Україну й будемо битися на смерть з нашими гнобителями.

З тим гетьман повернув коня на північ, махнув булавою, і повки рушили в похід, лишивши позад себе порожню руїну Кодака. Ні одна жива душа не проводжала запорожців, тільки Кодацький поріг так голосно під ту добу гудів і бренив, неначе вигукував услід козакам славу.

Коли до Конецпольського дійшла звістка про те, що Сулима зруйнував Кодак і йде з запорожцями на Україну, він страшенно розпалився, і найбільше через те, що на всю Польщу він похвалявся і королеві доводив, що Кодак — фортеця неборима. Зруйнування Кодака було йому особистою образою, бо збудування його було ділом його рук, і він завзявся звести з світу запеклого козацького гетьмана.

Маючи під рукою добре польське військо і шість тисяч реєстрових козаків, що саме тільки повернулися з-за Німану після війни з шведами, коронний гетьман рушив з тим військом назустріч запорожцям. Сулима ж до того часу щасливо добув Чигирин, Черкаси та Корсунь, повиганяв звідусюди поляків і зібрав уже до себе чимало козаків-виписчиків та великої голоти з усіх кутків України.

Конецпольський перестрів козацьке військо за Корсунем, але не наважувався зчепитися з ним, бо знав запорозьке завзяття. Сулима ж теж не поспішав битися, бо в нього було ще менше війська, ніж у Конецпольського, і йому було корисно прогаяти якийсь час, бо до нього щодня підходили нові ватаги повстанців.

Коронний гетьман зрозумів, що становище його гіршає, і надумав узяти Сулиму зрадою. Знаючи, що реєстрові козаки сподівалися собі од короля подяки за вірну службу під час шведського походу, він зібрав до себе старших з реєстрових козаків, почав їх улещувати, вихваляв їх вірність королеві й нахвалявся, що неодмінно дійде до короля й добуде реєстровим козакам більші права і навіть побільшення козацького реєстру, аби тільки вони зрадою взяли Сулиму й привели до нього.

— Нащо нам проливати кров свою й запорозьку? — говорив він. — А вам нащо бити своїх братів? Всього заколоту призводник Сулима: його треба взяти з козацького табору, і все його військо зараз же розійдеться по хатах. То ж усе наволоч, хлопи... Тільки ви, реєстровики, певні козаки, і як зробите мені цю службу, то, не проливаючи крові, добудете собі великі права, а дітям вашим кращу долю.

Козацька старшина вагалася: бити своїх братів нікому не хотілося, перейти ж на бік Сулими було боязно, бо поляки зразу поруйнували б їхні хати й поодбирали б ґрунти. Принада ж побільшити козацький реєстр, придбати нові права була дуже велика, і в очах трохи споляченої козацької старшини виправдувала навіть зраду. Були й такі поміж старшиною, що сперечалися, кажучи, що такого славного лицаря, як Сулима, гріх і сором губити; та таких голосів було менше, і вони змогли обстояти тільки за те, щоб коронний гетьман привселюдно дав обіцянку, що Сулимі не буде од поляків ніякої кари, і як тільки запорожці розійдуться, то його буде випущено на волю.

Конецпольський урочисто дав присягу, що й волос не спаде з голови Сулими, бо він і сам, мовляв, шанує такого великого вояку й оборонця святого хреста.

Тоді дехто з козацької старшини, а між ними й Ілляш та Барабаш, пішли до запорозького табору й упевнили Сулиму, що реєстрові козаки, як і під час повстання Тараса Трясила, хочуть перейти на бік запорожців.

Сулима дуже зрадив, цілувався з реєстровими та просив скоріше переходити з козаками до його табору, щоб тоді разом ударити на поляків.

Другого дня всі шість тисяч реєстрових козаків увійшли в табор запорожців, гадаючи, що вони справді стають з запорожцями до спілки; старші ж реєстровики робили своє діло. Вони ввечері пили та їли разом з Сулимою, а вночі, коли той уже спав, заткнули йому рота, зв'язали руки й одвезли до Конецпольського, а той зразу ж, під великою вартою, вирядив його до Варшави.

Кинулися ранком запорожці гетьмана, аж нема його. Поки довідалися, що сталося, минуло півдня, і Сулима був уже далеко. Хотіли запорожці битися з реєстровими козаками за їхню зраду, але ті ні в чому не були винні, старшина ж їхня, зробивши своє діло, не вернулася більше до запорозького табору.

Довго держали поляки славного запорозького гетьмана у Варшавській в'язниці. Королеві шкода було карати його смертю, як засудив сейм, бо в ті часи боротьби християнських народів з бусурманами Сулима був красою і славою цієї боротьби; проте, польське панство вимагало у

короля смерті козацькому гетьманові за те, що через нього повстанці-селяне поруйнували їхні маєтки, і нарешті король мусів скоритися панам.

Одного ранку привели зв'язаного козацького гетьмана в Старе М'ясто Варшави на майдан. Там, на високому помості, побачив він ката з великою сокирою в руці й зрозумів, що має статись.

Не страхався смерті славний козак, але нудьга, мов гадюка, обмотала йому серце і ссала з нього кров... нудьга того, що гине він не в бою з ворогами, а через зраду своїх братів од руки ката.

Та зласкавилася доля до славного лицаря в останній час і не дала йому вмерти з одчаєм у серці: вона послала йому надію, що розбрат між українцями й зрада минеться і між ними запанує єднання. З такою надією він гордо підвів своє чоло й сказав до натовпу панів:

— Прощайте, панове, та сподівайтесь лиха, бо моя кров вам дурно не минеться!

Високо підкинув кат угору свою блискучу сокиру, і покотилася голова славного сина України додолу.

Почувши про страту Сулими, вдарилися руками об поли ті, що продали свого гетьмана, як Христа продав Іуда... Одурих їх Конецпольський, сказавши, що й волос не впаде з голови Сулими, одурих він їх, обіцяючи їм права та ласку короля: нічого не придбали вони за свою зраду. Кров же Сулими справді не минулася полякам дурно: поміж реєстровими козаками почалося велике ремствування на польську неправду та утиски, і через дванадцять років, на початку повстання Хмельницького, усі козаки — і запорожські, й реєстрові — одностайно стали за права й волю свого народу.

Плакали й тужили запорожці, вертаючись з України човнами повз Кодацький поріг без того, з ким незадовго перед тим з такою славою руйнували Кодак, а разом з козаками тужив і голосив поріг Кодацький, сумуючи, як і тепер, про розбрат поміж дітьми України.

Не один ще раз після того Кодацька фортеця переходила з рук до рук, не один ще раз Кодацькі скелі вмивалися гарячою кров'ю, аж поки нарешті зникло тут усе: і вибухи гармат, і гомін бойовищ, і пісні волі... і лишився тільки один живий свідок давніх подій — поріг Кодацький, що й досі тужить за дітьми волі та співає про минуле...

Катеринослав – Лейпциг, 1922

Біографічна довідка

Адріан Феофанович Кашенко народився 19 вересня 1858 року на хуторі Веселий Лукашевської волості Олександровського повіту Катеринославської губернії (нині Запорізької обл.), де й минуло його дитинство. Батьки були козацького роду, і мали вони дев'ятеро дітей. Та найдружніші взаємини склались в Адріана з братом Миколою (1855 р. н.), що став згодом визначним ученим-біологом, академіком, одним з фундаторів ВУАН.

Вступивши 1867 р. до Катеринославської гімназії, на третьому курсі Адріан полишає її і переходить до

юнкерського училища, після закінчення якого, одержавши офіцерське звання, залишається на службі в Катеринославі.

Через кілька років А. Кащенко виходить у запас і починає працювати у відділі контролю Катеринославської залізниці. Подальша його служба — у Пермі, Петербурзі, Туапсе, знов у Катеринославі (з 1914 р.) — на будівництві залізниці.

У перші роки цивільної служби А. Кащенко живе і працює в середовищі діячів майбутньої «Просвіти», де знаходить підтримку своїм літературним спробам, а саме оповіданням, написаним у дусі народних анекдотів. Дитячі спогади про діда-запорожця, юнацькі мандрівки на дніпровські пороги, на руїни Запорозьких Січей та в степи, до могил лицарів запорожців, народні думи про запорозьку славу захоплювали душу Адріана з юних літ.

З організацією 1901 р. у Катеринославі Наукового товариства з художньою комісією при ньому активізується громадське, наукове, культурне життя міста, з'являються праці видатного вченого, дослідника історії Запорозької Січі Д. Яворницького, публікуються фольклорні, етнографічні, краєзнавчі матеріали. На цей період припадають перші спроби А. Кащенка в історичному жанрі — оповідання «Сіркова слава», «На руїнах Січі», «Сіркова могила». Постановкою питань історичної долі України та її народу А. Кащенко намагався взаємодоповнити і зблизити тенденції і завдання історії і сучасності. А. Кащенко, — свідомий того, що історична проза поєднує пізнавальну і виховну функції, — обстоював корисність історичної белетристики для виховання національної свідомості, патріотичних почуттів, гордості за минуле свого народу як запоруки його життєдіяльності та творчих можливостей. Життєвий центр його історичних творів — це образний комплекс України, втілений у звертанні до Дніпра — вічної ріки вічного народу, що живе на її берегах, Січі — вічної слави народу, його матері, Великого Лугу Запорозького — вічного прагнення народу до волі, його батька.

1917 р. А. Кащенко засновує власне видавництво «Українське видавництво А. Кащенка в Катеринославі», видає і перевидає на прохання численних читачів усе, ним написане.

Величезне перевантаження далося взнаки і призвело до тяжкої і тривалої недуги. Помер Адріан Феофанович Кащенко 29 березня 1921 року і похований у Катеринославі (нині — Дніпропетровськ).